

SUMARI

Introducció	7
El final de la guerra civil i la derrota de la República. La retirada de l'exèrcit republicà	9
El primer exili dels republicans a les Illes Balears: els republicans mallorquins, formenterencs i eivissencs	17
Passar la ratlla, travessar el mar	21
El primer exili: l'exili dels nens	27
Els camps de concentració a l'Estat francès	31
Els republicans a la Segona Guerra Mundial: la segona repressió	43
Els republicans a la Segona Guerra Mundial: la resistència	53
Picabaralles entre els republicans	57
La xarxa d'evasió: el grup "Martin"	59
Republicans als camps d'extermini nazis	67
Els primers exilis cap a Amèrica	71
El primer exili del govern de la Generalitat republicana	85
La fi de la Segona Guerra Mundial i les expectatives republicanes	89
La formació del maquis i la invasió de la Vall d'Aran	93
La diàspora final: l'exili definitiu	99
Catalans als governs de la República a l'exili	149

Corrandes d'exili

Una nit de lluna plena
tramuntàrem la carena,
lentament, sense dir re...
Si la lluna feia el ple
també el feu la nostra pena.

L'estimada m'acompanya
de pell bruna i aire greu
(com una Mare de Déu
que han trobat a la muntanya).

Perquè ens perdoni la guerra,
que l'ensagna, que l'esguerra,
abans de passar la ratlla,
m'ajec i beso la terra
i l'acaronó amb l'espalla.

A Catalunya deixí
el dia de ma partida
mitja vida condormida;
l'altra meitat vingué amb mi
per no deixar-me sens vida.

Avui en terres de França
i demà més lluny potser,
no em moriré d'enyorança
ans d'enyorança viuré.

(...)

Una esperança desfeta,
una recança infinita.
I una pàtria tan petita
que la somio completa.

Pere Quart (Joan Oliver)

INTRODUCCIÓ

L'any 1939 per a Catalunya i per al conjunt dels Països Catalans és, en molts aspectes, un any emblemàtic, perquè representa una ruptura històrica en relació amb el passat més recent. La intensa repressió que es va patir —amb innumbrables ciutadans afusellats i empresonats— va venir acompanyada per l'exili de milers de persones, que varen haver de deixar la feina i l'habitatge —i en molts casos també la família— per tal de sobreviure. Mai, en cap altre període de la història, el fenomen s'havia estès amb tanta dimensió. Caldria retrocedir fins a l'any 1714, quan Catalunya va ser derrotada en la Guerra de Successió, per trobar una repressió i un exili tan intensos com els que es van produir a partir de 1939.

L'exili republicà —d'aquelles dones i d'aquells homes que durant la guerra civil havien defensat la Segona República, en contra del revoltat exèrcit de Franco— va afectar pràcticament tots els sectors de la societat: en primera instància, la classe política compromesa amb els valors republicans; en segon lloc, els homes i les dones del món de la cultura —a partir de 1939 i durant molts anys la cultura catalana es va desenvolupar a l'exili—, i també milers de treballadors implicats en els sindicats de

classe. A partir de 1939, els exiliats es van haver d'enfrontar amb una nova guerra: la Segona Guerra Mundial, i després amb l'enorme frustració de la postguerra mundial, quan els aliats que havien vençut el feixisme europeu es varen negar a intervenir en contra de la dictadura de Franco.

Aquest fet explica que l'exili acabés essent molt llarg i que per a molts exiliats no es clogués fins a la mort del dictador. Un exili, a més, que va travessar fronteres, territoris i oceans. Com veurem, França va ser el país d'acollida més important, però van acabar essent també milers els exiliats i les exiliades que van haver de travessar l'Atlàntic fins a les terres d'Amèrica. Un exili, doncs, llarg i complex, que va marcar la vida de la multitud d'éssers humans que el varen haver de patir.

EL FINAL DE LA GUERRA CIVIL I LA DERROTA DE LA REPÚBLICA. LA RETIRADA DE L'EXÈRCIT REPUBLICÀ

La guerra civil, de manera oficial, va acabar el dia 1 d'abril de 1939 quan Franco, des de Burgos, va fer conèixer aquell famós “parte oficial” segons el qual “en el día de hoy, cautivo y desarmado el Ejército Rojo, han alcanzado las tropas nacionales sus últimos objetivos militares. La guerra ha terminado”. Avui sabem, però, que si bé la guerra —accions militars i violència política— encara es prolongaria uns quants anys més, ja feia uns quants mesos que la República podia donar per perduda la guerra, de fet. L'ocupació de Catalunya per part de l'exèrcit franquista, els mesos de gener i principis de febrer de 1939, va acabar essent definitiva. Una ocupació que només s'explica per les conseqüències que va provocar la que fou la batalla més llarga de tota la guerra: la batalla de l'Ebre. Quan el dia 15 de novembre de 1938 els darrers soldats republicans van acabar de creuar l'Ebre i van posar fi a l'ofensiva republicana que s'havia iniciat el dia 25 de juliol del mateix any, es va fer evident molt aviat que la batalla havia deixat exhaurit l'exèrcit republicà. Segons algunes fonts, la batalla havia provocat unes seixanta mil baixes republicanes —unes vint mil víctimes mortals—, mentre que l'exèrcit de Franco només n'havia tingut la meitat. La República havia

perdut uns dos-cents cinquanta avions i els franquistes només seixanta. Si hem de creure l'informe que el general Vicente Rojo va enviar al president del govern Juan Negrín el dia 6 de desembre de 1938, d'un total de dos-cents vint mil soldats que formaven part de l'exèrcit republicà de Catalunya, només cent mil estaven en condicions de combatre.

Enfront, l'exèrcit franquista, amb uns tres-cents mil soldats ben organitzats i coordinats, disposava d'unes cinc-cents seixanta-cinc peces d'artilleria i uns cinc-cents avions. En aquestes condicions Franco va optar per portar a terme l'ofensiva final, convençut que la caiguda de Catalunya acceleraria la derrota final de la República. I el dia 23 de desembre de 1938 —desoïnt la treva nadalenca que havia proposat el Vaticà— s'iniciava l'ofensiva contra Catalunya en dos punts del front: el sector de Tremp, en direcció a Artesa de Segre i Ponts, i el sector de Seròs, en direcció a Sarroca i Maials. Si bé en el primer sector l'exèrcit republicà va poder resistir sense massa problemes, en canvi en el segon es va iniciar una desbandada generalitzada. De fet, ben aviat va quedar clara la impossibilitat de mantenir intacte el front, en un moment, per altra banda, que la rereguarda republicana —després de més de dos anys de guerra— es trobava completament exhausta.

Així, l'exèrcit franquista va desenvolupar una ofensiva imparable: el dia 15 de gener de 1939 ocupava Tarragona i, per bé que hom s'havia plantejat

convertir el riu Llobregat en una línia de defensa davant de Barcelona —la idea era reproduir la defensa de Madrid de l'inici de la guerra— aquest projecte s'acabà abandonant. En aquells moments Barcelona era l'autèntica capital de la República, on residien els tres governs existents: el govern de la República, presidit per Juan Negrín; el govern de la Generalitat, que presidia Lluís Companys, i el govern basc, presidit per José Antonio Aguirre. Justament, el dia 21 de gener, Negrín comunicava a Companys la necessitat que els tres governs abandonessin la ciutat, cosa que van començar a fer l'endemà mateix. Perquè justament el dia 24 l'exèrcit franquista arribava al Llobregat i dos dies després —mentre els darrers soldats de l'exèrcit republicà abandonaven Barcelona— les tropes franquistes havien començat a ocupar-ne els voltants: el Tibidabo, Vallvidrera i el castell de Montjuïc. A primeres hores de la tarda les tropes franquistes entrenen a la ciutat.

A partir d'aquest moment i fins al 10 de febrer l'exèrcit franquista va completar l'ocupació de Catalunya. Aquesta ocupació es va caracteritzar pel progressiu replegament de l'exèrcit republicà, amb resistències puntuals que tenien com a objectiu resguardar l'enorme èxode que s'estava produint en direcció a la frontera francesa, format tant pels soldats de l'exèrcit republicà en retirada com per una multitud impressionant de població civil.

Cal tenir present que en aquells moments Catalunya acollia una important allau de refugiats que, pràcticament des de l'inici de la guerra, hi havien fet cap escapant dels fronts de guerra. De fet, eren ciutadans que procedien del conjunt del territori de l'Estat. Inicialment d'Andalusia, Castella i Extremadura, però també del País Basc, Santander, Astúries i Aragó. El novembre de 1938 la xifra total de refugiats superava lleugerament el milió. Catalunya, que l'abril de 1936 disposava d'uns tres milions d'habitants, a la fi de la guerra n'havia passat a tenir uns 4.260.000. El tema era important perquè justament durant l'ocupació de Catalunya no eren pocs els ciutadans —dones, vells i nens— que anaven cap a la frontera, fugint de les represàlies franquistes. I no només eren persones que havien exercit responsabilitats polítiques —i que amb raó fugien de la repressió dels feixistes—, sinó també molts habitants simplement temorosos dels franquistes.

Un dels episodis més penosos d'aquesta etapa de la guerra fou el bombardeig indiscriminat que va patir la població civil, tant la que residia a pobles i ciutats com la que es desplaçava cap a la frontera. Barcelona, per exemple, entre els dies 21 i 24 de gener va patir vint-i-vuit bombardejos. Girona, ocupada el dia 4 de febrer, fou bombardejada entre els dies 28 de gener i 1 de febrer. Figueres, per on cada dia passaven unes cinquanta mil persones en direcció a la frontera, fou bombardejada del 3 al 7 de febrer. Bombardejos i metrallaments que també patia la població civil que es traslladava cap a la

frontera. Disposem de diversos testimonis especialment colpidors. L'Elvira Godàs, mestra d'escola i lleidatana —que ja havia vist com el Liceu Escolar de Lleida, l'escola laica que havien fundat els seus pares, havia estat bombardejat— explicava la seva experiència en els següents termes:

Ens van bombardejar quasi tocant a la frontera el 25 i 26 o 27 de gener. Les tropes ja havien entrat a Barcelona quan nosaltres encara no havíem arribat a França. Encara estàvem de sortida. I ens van continuar bombardejant. Un avió solt, o dos, ara no ho recordo, perquè es passa tanta por i tant, tant pànic, que no es pot contar, ni tan sols pensàvem que poguéssim explicar-ho. Van ser uns dies horrorosos. I dins del cotxe i sense poder avançar, i va arribar un moment en què no vam poder tirar endavant, perquè les carreteres estaven així. I ens van bombardejar fins el darrer moment i quasi, quasi tocant a França.

Per la seva banda, la Josefina Piquet era una nena de quatre anys que viatjava amb la seva mare cap a la frontera i va patir un bombardeig a Figueres que li va marcar la vida:

Un dia que no vam arribar a temps al refugi vam anar a resguardar-nos en una casa amb tanta mala sort que una bomba va caure allà mateix, no sobre la casa, sinó al costat. Tant és així que ho recordo encara com si fos ara, i han passat més de seixanta anys, aquell soroll esgarrifós i de cop i volta jo em trobo en un forat, tapada

amb una cosa que no sé el que és, que després vaig saber que era una porta, i tot de coses em queien a sobre i vaig quedar atrapada sota les runes. La mare ja no hi és. I recordo després aquest soroll tan esgarriós, més soroll, perquè la casa es va enfonsar i vaig començar a sentir gent que cridava i que es queixava i després jo també vaig començar a cridar la meva mare.

L'important desplaçament de població civil cap a la frontera es va evidenciar aviat quan el ministre d'Afers Estrangers del Govern de la República, Julio Álvarez del Vayo, va sol·licitar al govern francès l'autorització perquè unes cent cinquanta mil persones, entre dones, vells i nens, poguessin entrar a França, en un moment que les autoritats tenien tancada la frontera i, de fet, havia de continuar tancada fins al dia 28 de gener. Només arran de les pressions que va rebre el govern francès, finalment va decidir obrir la frontera, per bé que només per a la població civil. I no fou fins al dia 5 de febrer, cinc dies abans que l'exèrcit franquista culminés l'ocupació de Catalunya, que la frontera també es va obrir per a l'exèrcit republicà en retirada.

La pèrdua de Catalunya va comportar també, de manera pràcticament immediata, l'ocupació de l'illa de Menorca, que des de l'inici de la guerra havia quedat sota el control dels republicans. En aquest cas, però, la intervenció del cònsol britànic a Palma, Alan Hillgarth, va ser decisiva. En la mesura que tant els anglesos com els francesos volien evitar

que Menorca quedés sota el control dels feixistes italians, i que fos sistemàticament bombardejada, el cònsol britànic va aconseguir que els franquistes acceptessin negociar amb les autoritats menorquines la rendició de l'illa. I enviaren un vaixell, el *Devonshire*, on el tinent coronel franquista, Fernando Sartorius, va negociar amb el vicealmirall Luis González de Ubieta. El vaixell arribà a Maó el dia 7 de febrer de 1939 i, a desgrat de la revolta de la guarnició de Ciutadella que es va produir l'endemà i dels bombardeigs esporàdics que va patir Menorca, les negociacions van continuar i el dia 9 de febrer el vaixell anglès sortia cap al port de Marsella, amb uns quatre-cents cinquanta refugiats republicans a bord. El mateix dia al matí les tropes franquistes ocupaven Ciutadella i a la tarda arribaven a Maó i prenién possessió de tota l'illa.

L'ocupació de Catalunya també va tenir conseqüències directes al País Valencià, on tota la zona de Castelló havia estat ja ocupada per l'exèrcit franquista en el decurs de 1938. Des de finals de gener i durant el mes de febrer de 1939, les ciutats valencianes de la costa, des de Dénia fins a Alacant, passant per Alcoi, Gandia i València, foren sistemàticament bombardejades per l'aviació franquista. I a desgrat que el govern republicà es va establir al País Valencià, primer a València i després a Elda i Petrer —l'anomenada posició Yuste—, de seguida es va evidenciar la impossibilitat de continuar la guerra: el 27 de febrer França i Anglaterra varen reconèixer el govern franquista i l'endemà el presi-

dent de la República, Manuel Azaña, presentava la dimissió. Molt pocs dies després, el general Segismundo Casado feia un cop d'estat contra el govern Negrín, creava un Consell de Defensa Nacional —presidit pel general Miaja— i es plantejava negociar la pau amb Franco. Al conjunt del País Valencià, la majoria d'institucions van donar suport al consell, mentre el govern Negrín se n'anava cap a l'exili des de l'aeròdrom de Monòver. Però les negociacions entre el Consell de Defensa i Franco van fracassar, ja que el dictador únicament acceptava la rendició sense condicions. Així, doncs, a partir del dia 26 de març els cossos de l'exèrcit franquista varen iniciar la que anomenaren Ofensiva de la Victòria. No trobaren cap mena de resistència ni a la zona nord —on ben aviat arribaren a les portes de València— ni al sud, al voltant d'Alacant. Així, pràcticament en tres dies —entre el 28 i el 30 de març— el País Valencià va acabar essent ocupat per les tropes franquistes, i el dia 1 d'abril els soldats republicans que romanien al port d'Alacant es rendiren davant dels italians de la Divisió Littorio.

Director de col·lecció: Josep-Lluís Carod-Rovira

© dels textos: Pelai Pagès i Blanch, 2023

© de les fotografies: els seus autors i arxius corresponents, 2023

© d'aquesta edició: Pagès Editors, S L, 2023

Sant Salvador, 8 – 25005 Lleida

www.pageseditors.cat

editorial@pageseditors.cat

Primera edició: abril de 2023

ISBN: 978-84-1303-462-1

DL: L 166-2023

Imprès a Arts Gràfiques Bobalà, S L

www.bobala.cat

↵ imprès a **lleida** ▶

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer amb l'autorització dels seus titulars, llevat de l'excepció prevista per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar, escanejar o fer còpies digitals de fragments d'aquesta obra.